

İstanbul'da Köklü Bir Osmanlı Kurumu Darbhâne-i Âmire (1750-1800)

Ömerül Faruk Bölükbaşı

Şeyh Edebali Üniversitesi

Kuruluşundan XVIII. Yüzyıla Kadar Darbhâne-i Âmire

Fatih Sultan Mehmed adına basıldığı bilinen ve darp yeri İstanbul olan ilk sikke Hicrî 865 (Miladî 1460-1461) yılına, yani fetihten sekiz sene sonrasına aittir. Bu durum Darbhâne-i Âmire'nin fethin hemen ardından faaliyete geçirilmediğini, sikke basımı için bir müddet daha beklendiğini gösterir. Ancak sekiz yıl beklenmiş olması darphanenin Osmanlı İstanbulu'nun en eski ve köklü kurumlarından biri olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu çalışmada İstanbul Darphanesi'nin faaliyete başlamasından XVIII. yüzyıla kadar geçirdiği döneme kısaca değinilecek, ardından XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki duruma ilişkin çeşitli değerlendirmeler yapılacaktır.

Fetihden XVIII. yüzyıla kadar faaliyetlerini Beyazıt civarında sürdüren İstanbul Darphanesi, daha sonra Topkapı Sarayı bahçesine taşınmış, yüzyıllar boyunca devletin merkezî darphanesi olarak gücünü ve itibarını korumuştur. Ancak kimi dönemlerde birtakım problemlerle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Darphanenin faaliyetlerini istikrarlı bir şekilde sürdürebilmesi, devletin siyasî, iktisadî ve malî gücüyle yakından irtibatlıydı. Eğer bu alanlarda herhangi bir

sorun ortaya çıkarsa para sistemi ve dolayısıyla darphanenin faaliyetleri de olumsuz etkileniyordu. XVI. yüzyılın sonlarına kadar önemli bir sorun yaşanmamış, gümüş akçe ve altın sultani üzerine kurulu sistem sağlıklı bir şekilde işlemiştir.

Darphane bu dönemde iltizam veya emanet usulüyle idare edilmiştir. İltizamda darphane mukataa olarak belirli bir müddet için bir müteşebbise ihale ediliyor, emaneten idarede ise maaşlı bir devlet görevlisi vasıtasıyla işletiliyordu. Bu dönemde darphane işlemi oldukça basit bir şekilde gerçekleştiriliyordu. Çeşitli kaynaklardan temin edilen altın ve gümüş önce potalarda eritiliyor, ardından gerekli ayara getirilip kalıplara dökülerek çubuk haline sokuluyordu. Bunlar daha sonra yassılaştırılarak sikke kalınlığına getiriliyor, sikke çapı uzunluğunda kareler halinde kesiliyordu. Kehle denilen bu karelerin köşeleri kırılarak yuvarlak pul şekline sokuluyor ve sikkezenlere teslim ediliyordu. Sikkezenler bu pulları sikke kalıpları arasına koyarak çekiçleyip, pulun iki yüzüne gerekli yazı ve şekillerin nakşedilmesini sağlıyorlardı¹.

Bu dönemde İstanbul darphanesi personeli iki gruba ayrılıyordu: Darphane içinde çalışanlar ve darphane dışında çalışanlar. Darphane dışında çalışan personel, gümüş yasakçıları, gümüş arayıcıları, darphane sarrafları ve pul sarraflarından oluşuyordu. Bunların aslı vazifesi kıymetli maden temin etmek, tedavülü yasaklanmış sikke-lerin tedavülüne ve piyasada kaçak maden ticareti yapılmasına engel olmaktı. Darphane içinde çalışanlar ise emin, nâzır, kâtip, âmil (mültezim) gibi görevlilerden oluşan idarecilerle darphane işçilerinden oluşuyordu. Darphane işçilerinin en önemlileri perdahtçılar, cilâcılar, kalcılar, sikkeci, kehleciler, yassılayıcılar ve sikkezenlerdi. Darphane personeli hakkında bilgi veren Evliya Çelebi de personel olarak şunları sayar: Telci, haddeci, cilâcı, sayacı, sikkeci, sebikeci, vezneci, yassılayıcı, sarraf, dideban, perdahcı, kethüda, simsar, kâtip, sikkezen-başı, sâhibiayar.

.....

1 Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri 1300-1750" *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Geliştirme Dergisi:1978 Özel Sayısı*, Ankara, 1978. s. 2-93; "Darphane" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VIII, 501-505; Evliya Çelebi bin Derviş Muhammed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay ve Hey'et, İstanbul 1996, I, 257-258.

XVI. yüzyılın sonlarında uluslararası para ve maden hareketlerinin etkisiyle başlayan, dahili bazı sorunlardan beslenerek büyüyen kriz darphaneyi çok olumsuz etkilemiştir. Darbhâne-i Âmire önce düşük kapasiteyle çalışmaya başlamış, ardından XVII. yüzyılın ikinci yarısına girerken faaliyetlerini neredeyse tamamen durdurmuştur. Bu arada yaşanan tağşişler nedeniyle akçe büyük değer kaybetmiş ve piyasaya mağşuş sikkeler ile yabancı paralar hâkim olmuştur. Darbhâne-i Âmire içine düştüğü krizden XVII. yüzyılın sonlarında gerçekleştirilen reformla kurtulabilmiştir. Cerrah Mustafa isimli mühtedi bir teknisyen vasıtasıyla gerçekleştirilen modernizasyon sayesinde darphane mihaniki darp usulüyle para basmaya başlamıştır. Teknik reformla eşgüdümlü olarak para sisteminde de önemli bir ıslahata girilmiş, büyük boy Avrupa gümüş sikkeleri model alınarak Osmanlı kuruluşları basılmıştır. Kuruluş basımının başlamasıyla birlikte Osmanlı para sistemi ve darphane için yeni bir istikrar çağı başlamıştır². XVIII. yüzyılın ilk yarısında malî durumun iyi olması, Osmanlı para sisteminin ciddi bir problemle karşılaşmasının da önüne geçmiştir. Ayrıca bu dönemde taşrada çok sayıda darphane de faaliyet göstermiştir³.

1. XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Para Basan Bir Kurum Olarak Darbhâne-i Âmire

Mihaniki darp usulünün benimsenmesi ve kuruluş temelli sağlam bir para sistemi tesis edilmesi, darphanenin XVIII. yüzyıla istikrarlı bir şekilde girmesini sağladı. Mihaniki darp usulünde para basımını gerçekleştiren üç önemli alet vardı. Bunlardan ilki çarh, ikincisi doğrama ve üçüncüsü ise rakkastı. Çarh kullanılarak külçe maden yassılaştırılıyor, doğrama ise yassılaştırılan madeni levhaları pul şeklinde doğruyordu. Pulun üzerine vurulması gereken damga ve nakışlar ise rakkas kullanılarak darp ediliyordu. Bu yeni teknoloji sayesinde darphane daha hızlı ve düzgün para basmaya başlamış,

.....

² aynı yer

³ Bu dönemde faaliyet gösteren taşra darphaneleri için bakınız: Ömerül Faruk Bölükbaşı, "Osmanlı Taşra Darphaneleri (1697-1758)" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 29, İstanbul 2013, 27-76.

XVII. yüzyıl sonlarından Tashih-i Sikke ıslahatına kadar bu teknoloji kullanılmıştır.

Para basımının ilk aşaması altın ve gümüşün ifraz ve kal olunmasıydı. Altın ve gümüşün kurşun kullanılarak arıtılmasından ibaret olan kal ile altın ve gümüşün birbirinden ayrılması demek olan ifraz işleminin sonra kıymetli maden kefçeye teslim ediliyordu. Burada kıymetli maden eritilerek içine basılacak paranın cins ve standardına göre belli oranda bakır katılıyordu. Eritme işlemi esnasında madenin ateşte gereğinden uzun veya kısa süre kalmaması gerekirdi. Aksi takdirde gerekli ayara gelmesi mümkün olmazdı. Zaten ayarı tam olarak tutturabilmek oldukça güçtü. XIX. yüzyıl Avrupa darphanelerinde bile bu tam olarak başarılamayacaktı. Bu imkânsızlık nedeniyle söz konusu ayar farkına cevaz veren ve “ruhsatiye” adıyla anılan bir tolerans oranı vardı.

Maden izabe edilirken ocakta yeterince bekletilmezse basılan para çok sert ve kırılğan oluyordu. Benzeri bir sorun da madenlerden gelen ve ilk defa işlenen gümüşten para basılırken ortaya çıkıyordu. Bunu aşmak için de gümüşün içine eski paraların eritilmesiyle elde edilmiş müstamel gümüşten bir miktar katılırdı.

Altında ise tam tersi bir durum vardı. Altının içine çok az bir miktarda ayar katılması gerekiyordu. Aksi takdirde altın sikkeler aşırı derecede yumuşak oluyor, nakış ve damgaları silinip, kısa sürede ağırlığı eksilecek kadar yıpranıyordu. Standart ayara getirilen maden kalıplara dökülür, ortaya çıkan altın veya gümüş levhalar çarh kullanılarak inceltilir, inceldikçe boyları uzardı. Yeterli ölçüde incelen maden kalıpları doğramada pul haline getirilirdi. Ortaya çıkan pulların her biri aynı ağırlıkta olmazdı. Bu nedenle aynen ayarda olduğu gibi, vezin için de tanınan bir ruhsatiye vardı.

Pullar hazırlandıktan sonra mutlaka siyah hasıl sayıcıları tarafından sayılırdı. Sayım işlemi esnasında pullardan vezni standartlara uygun olanlara tam, standarttan fazla olanlara tok, eksik olanlara ise aç denilirdi. Eğer bu vezin farkı ruhsatiyenin çok üzerindeyse söz konusu pul tekrar kefçeye yollanırdı. Doğrama sırasında yapılan işlemler nedeniyle pullar kararırđı. Bunların çeşitli kimyasal işlemler yapılarak ağartılması gerekirdi. Bu işlemin ardından pulların üzerine hükümdarı simgeleyen yazı ve nakışların, yani sikkenin vurulmasına

sıra geliyordu. Sikkeleme işi rakkas adı verilen alet kullanılarak sikkezenler tarafından yapılıyordu. Pullar sikkelendikten sonra beyaz akçe sayıcılarına teslim ediliyor, sayıldıktan sonra keselere dolduruluyordu⁴.

Mihaniki darp usulüne geçilmesi kadar önemli bir diğer husus da, XVIII. yüzyılda Darbhâne-i Âmire'nin yönetiminde, Osmanlı idareci sınıfının içinden gelen Müslüman ve Türkçe konuşan bürokratların etkin hale gelmiş olmasıydı. Aslında bu durum emaneten idarenin doğal bir sonucuydu⁵. Ancak Müslümanlar kurumun idaresinde etkili hale gelmişlerse de, personel içinde sayıları oldukça sınırlıydı. Darphane çalışanlarının çoğunluğunu gayrimüslim usta ve işçiler oluşturuyordu. Bunların büyük bir kısmı Ermeniyken, içlerinde az sayıda Musevi ve Rum da vardı.

Darphane çalışanları üç grup altında toplanmıştı: idareciler, tüccar sınıfı ve ameleler. Müslümanlardan oluşan idareci sınıfta emin, sahibiayar, kefçe nazırı, kâtip, gözcü, arayıcı ve sikkegen gibi amir ve memurlar vardı. İdarecilerin denetimi altında çalışan ve para basımını gerçekleştiren gayrimüslim teknik personel ise iki gruba ayrılıyordu. İlk grupta darphane için kıymetli maden temin eden ve tüccar sınıfı olarak adlandırılan kimseler vardı. Bunlar ifrazcıbaşı, kalcıbaşı, darphane sarrafı ve mübayaacı gibi görevlilerden oluşuyordu. İfrazcıbaşılık 1762'ye kadar Musevilerin elinde iken, bu tarihten sonra meşhur Ermeni ailesi Düzoğulları'nın eline geçti ve böylece, Ermeniler darphanede ön plana çıktı.

Amele olarak adlandırılan ikinci gruptakiler ise para basım işini gerçekleştiren dökmeçi, ocakçı, kalcı, körükçü, çarh dolapçısı, tahtacı, yaslamacı, doğramacı, zencirci, sikkezen, saatçi, demirci ve sayıcı adı

.....

4 Mihaniki darp usulünün ayrıntıları hakkında bakınız: Halil Sahillioğlu, "The Introduction of Machinery in the Ottoman Mint" *Studies on Ottoman Economic and Social History*, İstanbul 1999, s. 83-103; Ömerül Faruk Bölükbaşı, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul 2013, s. 107-110.

5 Kurumun Müslümanlarca idare edildiğinin arşiv belgelerinden kesin olarak tespit edilebiliyor olması, literatürdeki yanlış bir bilgiyi de tashih eder. Konuyla ilgili literatürde yaygın bir şekilde dile getirilen bu hatalı bilgi, darphane idaresinde gayrimüslim Ermeni sarraf ve ustaların hâkim olduğu yönündedir. Fakat bu kesin olarak yanlış bir değerlendirmedir. Konunun ayrıntıları için bakınız: Bölükbaşı, *age*, s. 31-32; 52-57.

verilen usta ve işçilerden oluşuyordu. Bu kişiler çekirdekten yetişmiş, işlerinde uzman ve güvenilir kimselerdi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı bürokrasisinin genelinde hâkim olan gelenek ve teamüller darphanenin teşkilat ve personel yapısına da egemendi. Personel istihdamında liyakat ve ehliyete önem veriliyor; idareci seçiminde Müslüman olma ve Türkçe konuşma şartı aranıyordu.

Personelin kendi grupları içinde yükselebilmelerine imkân tanınırken, gruplar arası geçişlere izin verilmiyordu. Grup içinde yükselebilmek için iyi bir hami çok işe yarıyordu. Çalışanlar işlerini yanlarında yetiştirdikleri çocuklarına devredilebiliyorlardı. Darphane personeli hizmetlerinin karşılığı olarak para basımı esnasında belirli ücretler alırlardı. Personele verilecek ücret basılmakta olan paranın türüne göre değişirdi. Gümüş para basımının üç ayrı aşamasında personele ücret verilirdi. Bunlardan ilki gümüşün içine ayar katılmasıyla elde edilen karışımın içinden zayıt, ağartma ve personel ücreti olarak belli bir miktarın ayrılmasıydı. Bu esnada personel ücreti olarak ayrılacak madenin oranı, bazı dönemlerde değişmekle birlikte, pâre darbında %7, kuruş darbında ise %2,3 olarak belirlenmişti.

Personele ücret verilen ikinci aşamada ise basılan paranın içinden darphane nazırı ile kâtiplere pay ayrılırdı. Mesela, nazır basılan her 100 kuruş için 72 akçe ve her 100 pâre için ise 60 akçe alırdı. Personelin bir kısmı ise ücretini üçüncü aşamada, darp faizinden vazife adı altında alırdı. Altın para basılırken verilen ücret ve avaidler de paranın cinsine göre değişirdi. Mesela zer-i mahbub basılırken darphane nazırı her 1.000 adedinde 3.600, başkâtip 460, baş muhasebe tarafından görevlendirilmiş olan darphane kâtibi 420, üç adet darphane kâtibi 120'şer ve diğer bir kâtip ise 360 akçe alırdı.

Para basımı dışında da personel çeşitli ücretler alıyordu. Bunların en önemlileri maden avâidi, salıyye, îdiyye, boğça-baha ve paskaliyye idi. Salıyye Şaban ayı ortasında yapılan bir ödemeydi. Müslümanlara bayramda verilen ikramiyeye îdiyye, gayrimüslimlere paskalyada verilene ise paskaliyye deniliyordu. Ayrıca darphane çalışanları nakdî ödemeler yanında yiyecek, içecek, giyecek, binek hayvanları için yem gibi çeşitli aynî tayinatlara da sahipti⁶.

.....

6 XVIII. ikinci yarısında darphane personelinin durumu hakkında ayrıntılı

Darbhâne-i Âmire'nin faaliyetlerini sorunsuz bir şekilde sürdürebilmesi, işinin ehli personelin istihdamına bağlı olduğu kadar, para basımı için gerekli malzemelerin teminine de bağlıydı. Bu malzemelerin başında altın ve gümüş geliyordu. Darphane para basarken ihtiyaç duyduğu kıymetli madeni, iki ana kaynaktan temin ediyordu. Piyasa ve maden ocakları. Bunlar arasında emisyonu asıl arttıran ilki, yani piyasadan temin edilen altın ve gümüştü. Ancak piyasadan temin edilen madenin maliyeti çok yüksekti. Darphaneye bağlı olarak idare edilen maden işletmelerinden gelen altın ve gümüş ise daha sınırlı miktarda olmasına rağmen düşük maliyetliydi. Bu nedenle darphane piyasadan elde ettiği madenden düşük oranda kâr sağlıyor, maden işletmelerinden gelen altın ve gümüş ise miktarı sınırlı olmasına rağmen darphaneye çok yüksek oranda kâr bırakıyordu.

Kıymetli maden temininin taşıdığı önem nedeniyle darphanenin maden ihtiyacını herhangi bir sorunla karşılaşılmadan giderilebilmesi için çeşitli düzenlemeler yapılmış, böylelikle darphaneye kıymetli maden piyasasında ayrıcalıklı bir konum kazandırılmıştı. Söz konusu düzenlemelerden ilki altın ve gümüşün işlenmesi sırasında kullanılan tizap adlı kimyevi maddenin üretiminin darphane tekeline verilmiş olmasıydı.

İkincisi Keban, Ergani, Gümüşhane, Espiye gibi önemli maden ocaklarının idaresinin darphaneye bağlanmış olmasıydı. Diğer bir tanesi ise sarraf⁷ ve simkeş gibi esnaf gruplarının yönetim ve denetiminin darphaneye verilmiş olmasıydı. Bu gibi tedbirler sayesinde darphane kıymetli maden ihtiyacını daha kolay karşılayabilmiş ancak bu düzenlemeler piyasadaki diğer aktörlerin faaliyetlerine ve iktisadî yapıya bazı durumlarda zarar vermişti. Pek çok alanda yapılan bu

.....

değerlendirmeler için bakınız: Bölükbaşı, *age*, s. 23-68; Darphane personelinin XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyıl başlarındaki durumu içinse bakınız: Musa Kâzım, "Darphane'nin Ahval-i Dâhiliyyesi", *Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 1329, IX, 551-557.

7 Darphanenin maden temininde önemli rol oynayan İstanbul sarraflarının faaliyetleri ve kimlikleri için bakınız: Ömerül Faruk Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları (1691-1835)" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 30, İstanbul 2014, 19-96.

düzenleme ve sınırlandırmaların ne ölçüde etkili olabildiği ve sistemin sınırları tartışılmaya değer bir konudur⁸.

Darphanenin 1765 yılından 1802 yılına kadar bastığı gümüş para miktarı 350 milyon kuruşa yakındı. Bu dönemde basılan altın para miktarıyla ilgili bilgilerimiz, gümüş para kadar ayrıntılı değildir, fakat altın para darbının gümüş paraya göre oldukça sınırlı kaldığı söylenilebilir. Darphane dönemin maliyeti yüksek savaşlarını finanse edebilmek için sık sık tağşişe başvurmak zorunda kaldı. Tağşiş sikkenin içindeki kıymetli maden miktarının azaltılmasıydı. Tağşişler kısa vadede hazineye fayda sağlasa da, uzun vadede büyük zararlar verirdi. Tağşişler yüzünden fiyatlar artar, piyasada kargaşa doğar, hazinenin topladığı vergilerin değeri azalır ve en önemlisi para sistemine duyulan güven sarsılırdı. Nitekim bu dönemde artan tağşişler sonucu kuruşa dayalı para sistemini iflasa sürüklenecekti. XVIII. yüzyılın ortasında kuruş 7,5 dirhem vezninde ve %60 ayarında basılıyordu. III. Mustafa'nın tahta cülusunu müteakiben ilk önemli tağşiş yapıldı. Altmışlık olarak anılan çifte zolotaların basılmasıyla bir kuruşun vezni 6 dirheme indirildi. Ayarına ise dokunulmadı. Böylelikle kuruş %18 değer kaybetmiş oldu. 1770 yılının sonlarında ise kuruşun ayarıyla oynandı. Vezni değiştirilmeyen kuruşlar artık %55 ayarında basılacaktı. Bu ayarlama ise %8 değer kaybı demektir.

On yıl sonra 1780 yılında yapılan düzenleme neticesinde ise kuruşun ayarı %51'e, vezni ise 5,5 dirhem iki kırata düşürüldü. Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kurtarmak için 1787 yılında giriştiği iki cepheli savaş, daha büyük tağşişlerin yolunu açtı. Hazinenin bütün imkânlarının tükenmesi, bütçe giderlerinin rekor seviyelere ulaşması devlet maliyesini yıkıcı bir krize soktu. Savaşın en şiddetli günlerinin yaşandığı 1789 yılı Ocak ayında, savaşın finansmanı için 9,5 dirhem vezninde, %51 ayarında mağşuş ikişerlikler basıldı. Böylece bir kuruş 4,5 dirhem bir denk veznine düşmüş oldu.

.....

8 Bölükbaşı, *agm*, s. 69-105; Darphanenin maden temin sürecinde belirleyici olan iktisadî ve malî politikaların genel çerçevesi için bakınız: Mehmet Genç, "Osmanlılar: İktisadî ve Ticarî Yapı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, XXXIII, 525-532.

Askerî giderlerin bir türlü sonunun gelmemesi 1789 yılı Eylül ayında yeni bir tağşiş yapılması mecburiyetini doğurdu. Yüzlük olarak adlandırılan 2,5 kuruşluklar basıldı. Böylelikle bir kuruşun vezni 4 dirheme indirilmiş oldu. Bu son tağşişle birlikte kuruş 1750'den beri neredeyse yarı yarıya değer yitirmiş oluyordu. Kuruşu ve para sistemini iflasa sürükleyecek sürecin kapıları böylece aralanıyordu. Bu son tağşişin ardından III. Selim döneminde kuruşun vezni ve ayarında yeni bir düzenlemeye gidilmeyecekti. Fakat halefi II. Mahmud devrinde Osmanlı tarihinin en büyük tağşişleri gerçekleştirilecekti⁹.

Darphanenin para basımından elde ettiği gelire darp veya darphane faizi denilirdi. 1730'ların ortasından 1802 yılına kadar elde edilen faiz 70 milyon kuruşun üzerindediydi. Para bastırmak padişaha ait bir yetki olduğundan, darp faizinin Enderun Hazinesi'ne teslim edilmesi gerekirdi. Darphane faizinden öncelikle Enderun Hazinesi'ne padişah ve valide sultan aylığı gibi ödemeler yapılırdı. Kalan kısmı ise ayrı bir tertip halinde yine Enderun'a teslim edilirdi. Padişah aylığı önceleri 2.000 kuruşken zamanla 3.750 kuruşa kadar yükselmişti. Valide Sultan aylığı ise 750 kuruş olarak uzun yıllar sabit kalmıştı.

Para basım gelirinin tamamının Enderun Hazinesi'ne teslim edilmesi uygulaması 1780'li yıllara doğru değişmeye başlamıştır. Enderun'a verilmesi için 40.000 kuruşluk sabit bir rakam belirlenmiş, buna ek olarak Padişah ve Valide Sultan'dan çeşitli zamanlarda gelen para talepleri de karşılanmıştı. Darp faizinden Enderun'a verilmeyen meblağ ise ikiye ayrılırdı. Bir kısmı sermaye akçesine eklenir, kalan kısmı ise askerî giderler için ayrı bir tahsisat halinde biriktirilirdi¹⁰.

2. XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında İhtiyat Hazinesi Olarak Darbhâne-i Âmire

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan çeşitli gelişmeler, Darbhâne-i Âmire'nin büyük bir dönüşüm yaşamasına ve ihtiyat hazinesi

9 XVIII. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp, 1844 yılına kadar süren ve Osmanlı tarihinin en büyük tağşişlerine yol açan dönem için bakınız: "En Büyük Tağşiş, 1808-1844" *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Seçme Eserler I, İstanbul 2007, s. 123-131; Bölükbaşı, *age*, s. 113-132.

10 Bölükbaşı, *age*, s. 120-125.

vasfi kazanmasına yol açtı. Böylelikle darphane dönemin yüksek maliyetli savaşlarının finansmanında devlet hazinesinin en büyük destekçisi oldu. Darphanenin ihtiyat hazinesi vasfi kazanmasına yol açan süreç III. Mustafa'nın 1757 yılında tahta çıkışıyla birlikte başladı, 1764 yıllarında tamamlandı. Neticede darphane para basımı dışında işlerle de uğraşan ve önemli giderleri karşılayan bir hazine niteliği kazandı. Ayrıca darphane bazı hususi görevler de üstlenmiş oldu. Malikâne, esham ve timar sistemlerinin tasfiyesi, çeşitli vakıf ve tevliyetlerin idaresi, Enderun Hazinesi'ne ait kimi gelir kaynaklarının yönetimi, maden ocaklarının işletilmesi, İstanbul'un zahire ihtiyacının karşılanması bunlardan bazılarıydı. Darphanenin üstlendiği bu yeni görevler yüzünden darphane eminleri Miri Madenler Emaneti Nazırı, Evkaf-ı Hümayun Kaymakamı, Darbhâne-i Âmire Defterdarı gibi unvanlar da taşıdılar.

Hazine vasfi kazanan darphane, muhtelif kaynaklardan temin ettiği gelirleri çeşitli fonlarda toplayarak askeri giderlerin finansmanı için kullanmıştır. Mukataalardan sağlanan muaccele, kasriyed ve cebelü bedellerinden, muhallefat, caize, rikabiyye ve taahhüt akçesi gibi gelirlerden beslenen darphane, bunları zuhurat, seferiye, ebniye-i kıla, zahire ve mektum akçe gibi fonlarda toplamıştır. Bunların en önemlilerinden olan zuhurat ve seferiye akçelerinin 1766-1794 yılları arasındaki geliri 88 milyon kuruşu aşmıştır. Aynı dönemdeki gideri ise 96 milyon kuruş civarındaydı.

Zahire akçesi İstanbul'un buğday ihtiyacının karşılanmasında önemli bir fonksiyon icra etmiş; ebniye-i kıla akçesi serhat boylarında yer alan kale ve palankaların inşa, tahkim ve tamirinde kullanılmıştı. Mektum akçe ise yapılan tağşişlerden sağlanan faiz gelirlerinin toplandığı, devlet hazinesinin imkânlarının tükendiği anda başvurulan bir kaynaktı. Özellikle 1787-1792 yılları arasında Rusya ve Avusturya ile yaşanan mücadelede büyük fayda sağlamıştı. Bu dönemde darphane Hazine-i Âmire'ye 59 milyon kuruş civarında kredi vermişti. Devlet hazinesine sıkıntılı zamanlarında verilen bu kredilerin geri iadesi gerekiyordu. Ancak kâğıt üzerinde var olan bu kurala hiçbir zaman uyulmadı. Darphaneye yapılan geri ödeme 6 milyona bile ulaşmıyordu.

Bu dönemde darphanenin karşıladığı masrafların tamamına yakını askerî giderlerdi. Askerlerin beslenmesi ve mühimmat ihtiyacı için yapılan ödemeler; yeniçerilere ve donanma neferlerine verilen ücretler; Anadolu ve Rumeli'nin Türk, Arnavut ve Boşnak ahalisi arasından asker yazmak için dağıtılan paralar; kale, palanka, köprü gibi askeri yapıların inşası için harcanan meblağlar; savaş tazminatları ve savaşla ilişkili çeşitli diplomatik meselelerin masrafları bunlardan en önemlileriydi. Darphanenin 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın finansmanı için yaptığı ödemeler 45 milyon kuruş civarındaydı. Bu para neredeyse bütün savaş bütçesiydi. Üstelik savaş sonrasında Ruslara ödenen tazminatın 5 milyon kuruşunu da darphane karşılamıştı. 1787-1792 yılları arasında yaşanan savaşta da darphanenin birikimleri maliyecilere büyük kolaylıklar sağladı. Zuhurat ve seferiye akçelerinden yapılan 15 milyon kuruş civarındaki ödemenin yanında, para basımından elde edilen gelirden de savaş giderleri için Hazine-i Âmire'ye büyük transferler gerçekleştirildi¹¹.

Sonuç

Darbhâne-i Âmire, Osmanlı maliyesinin olduğu gibi, Osmanlı İstanbulu'nun da en köklü kurumlarından biriydi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü siyasî ve askerî kriz, darphanenin önemini daha da arttırdı. Krizin hemen öncesinde darphanenin ihtiyat hazinesi vasfı kazanması, buhran döneminde devlet hazinesinin en büyük destekçisi olmasını sağladı. Çeşitli kaynaklardan temin ettiği gelirleri, farklı adlar altındaki fonlarda toplayan darphane, bu fonlardan Hazine-i Âmire'ye önemli para transferleri gerçekleştirdi. Bu transferler sayesinde savaşların devamı ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanabilmesi mümkün oldu. Darphanenin bu dönemde gerçekleştirdiği tağşişler de askerî giderlerin finansmanına önemli katkı sağladı. Darphanenin faaliyetleri, teşkilatı, personel yapısı, para basımı için gerekli malzemeleri temin biçimi ve piyasadaki diğer aktörlere dönük uygulamaları genel olarak değerlendirildiğinde Osmanlı idarî, malî ve iktisadî sisteminin temel esaslarına uygun bir karakter arz ettiği görülür.

.....

11 Bölükbaşı, *age*, 133-200.